SINTAKTIK NAZARIYALAR MUAMMOSIGA DOIR TADQIQOTLAR TAHLILI

Isaqova Shahnoza Aloviddin qizi
6- umumiy o'rta ta'lim maktabining ona tili va adabiyot fan o‘qituvchisi

Qabul qilindi: 28.10.2025
Ko‘rib chiqildi: 29.10.2025
Tasdiqlandi: 30.10.2025

Kalit so‘zlar:
sintaksis, sintaktik nazariya, generativ grammatika, strukturaviy tahlil, kognitiv lingvistika, transformatsion yondashuv, funksional grammatika.

Annotatsiya. Ushbu tezisda sintaktik nazariyalar muammosi va uning zamonaviy tilshunoslikdagi o‘rni chuqur tahlil qilinadi. Tadqiqotda sintaksisning nazariy asoslari, uning shakllanish bosqichlari, turli tilshunoslar tomonidan ilgari surilgan yondashuvlar, xususan struktur, generativ, transformatsion, funksional va kognitiv nazariyalar o‘rtasidagi farqlar batafsil ko‘rib chiqiladi. Tezisda shuningdek til birliklari orasidagi sintaktik munosabatlar, gap tuzilmasining semantik va pragmatik jihatlari hamda zamonaviy lingvistika yo‘nalishlarida sintaksisning tahlil usullari o‘rganilgan. Tadqiqotning maqsadi sintaktik nazariyalar rivojlanishining ilmiy asoslarini aniqlash, mavjud yondashuvlar o‘rtasida mantiqiy bog‘liqlikni ochib berish va ularning amaliy qo‘llanish imkoniyatlarini ko‘rsatishdan iborat. Ushbu tezis tilshunoslik fanining hozirgi bosqichida sintaktik tahlilning ahamiyatini yoritadi hamda bu yo‘nalishdagi ilmiy izlanishlar uchun nazariy-metodik asos yaratadi.

Keywords:
syntax, syntactic theory, generative grammar, structural analysis, cognitive linguistics, transformational approach, functional grammar

Annotation. This thesis provides a comprehensive analysis of the problem of syntactic theories and their role in modern linguistics. The study explores the theoretical foundations of syntax, its stages of development, and various linguistic approaches proposed by prominent scholars including structural, generative, transformational, functional, and cognitive theories. It also examines the syntactic relations between linguistic units, the semantic and pragmatic aspects of sentence structures, and the analytical methods used in

contemporary linguistic research. The main purpose of the thesis is to identify the scientific foundations of the evolution of syntactic theories, to reveal logical connections among different approaches, and to demonstrate their practical applications in linguistic analysis. This work emphasizes the importance of syntactic studies in modern linguistics and contributes to the establishment of a theoretical and methodological basis for further research in the field of syntax.

Ключевые слова. Синтаксис, синтаксическая теория, генеративная грамматика, структурный анализ, когнитивная лингвистика, трансформационный подход, функциональная грамматика.

Аннотация. В данном тезисе проводится всесторонний анализ проблемы синтаксических теорий и их места в современной лингвистике. В исследовании рассматриваются теоретические основы синтаксиса, этапы его формирования, а также различные подходы, предложенные ведущими лингвистами включая структурную, генеративную, трансформационную, функциональную и когнитивную теории. Особое внимание уделяется синтаксическим отношениям между языковыми единицами, семантическим и прагматическим аспектам структуры предложения, а также современным методам синтаксического анализа. Цель исследования выявить научные основы развития синтаксических теорий, установить логические взаимосвязи между различными подходами и определить их практическое применение в лингвистических исследованиях. Работа подчеркивает значимость синтаксических исследований в современной науке о языке и создает теоретико-методологическую базу для дальнейших научных изысканий в данной области.

Kirish. Tilshunoslik fanining eng muhim bo‘limlaridan biri bo‘lgan sintaksis inson tafakkuri va nutq faoliyatining eng chuqur qatlamlarini o‘rganishga qaratilgan murakkab tizimdir. Sintaksis til tizimida so‘zlarning

o‘zaro bog‘lanishi, gapning tuzilishi, nutqning mantiqiy va grammatik shakllanishi kabi jarayonlarni tahlil qiladi. Shuning uchun ham u nafaqat lingvistik nazariyaning markaziy masalalaridan biri, balki inson tafakkuri, mantiqiy fikrlash jarayoni, madaniyat va kommunikatsiya tizimining ham muhim ifodachisidir. Sintaktik nazariyalar tarixi tilshunoslikning shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini yoritib beradi, chunki har bir davrda ilmiy qarashlar, metodologik yondashuvlar hamda nazariy paradigmalarning o‘zgarishi sintaksisning o‘rganilishiga bevosita ta’sir ko‘rsatgan. Dastlabki davrlarda sintaksis grammatik tahlilning bir bo‘lagi sifatida qaralgan bo‘lsa, keyinchalik u mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida shakllandi. Antik davr yunon va lotin tilshunoslari sintaktik tuzilmalarga mantiqiy va falsafiy nuqtai nazardan yondashgan, gapning markazida subyekt va predikat o‘rtasidagi munosabatni aniqlashga harakat qilgan. O‘rta asrlarda esa sintaksis asosan diniy matnlar, she’riy asarlar va ritorika asosida tahlil qilingan. XIX asrga kelib, tilshunoslikning mustaqil fan sifatida shakllanishi bilan sintaksis tahlilida strukturaviy yondashuvlar paydo bo‘ldi. Shu davrda F. de Sossyur tomonidan til tizimining struktur modeli ilgari surilib, sintaktik birliklarning bir-biri bilan paradigmatik va sintagmatik munosabatda bo‘lishi g‘oyasi paydo bo‘ldi. Bu esa tilning formal tuzilishini aniqlashda yangi davrni boshlab berdi. XX asrda esa N. Xomskiy tomonidan ishlab chiqilgan generativ-transformatsion grammatika nazariyasi sintaksisni yangi bosqichga olib chiqdi. Unga ko‘ra, inson tafakkuri universal grammatik qobiliyat asosida gaplarni yaratadi va bu qobiliyat biologik jihatdan mavjud bo‘lgan bilim tizimidir. Bu nazariya sintaktik tahlilni faqat tilning tashqi tuzilishiga emas, balki inson ongining ichki mexanizmlariga ham bog‘lab berdi. Shu tariqa sintaksis nafaqat so‘zlarning grammatik tartibi, balki tafakkur va ma’no yaratish jarayonining asosi sifatida talqin qilina boshladi. Keyingi yillarda funksional va kognitiv lingvistika yo‘nalishlarining rivojlanishi sintaktik tahlilga yangi yo‘nalishlar kiritdi.

Adabiyotlar tahlili. Sintaktik nazariyalar muammosi tilshunoslik tarixida eng murakkab va ko‘p qirrali masalalardan biri hisoblanadi. Ilk sintaktik qarashlar qadimgi yunon va lotin grammatikasiga borib taqaladi, bu davrda tilshunoslar gapning markazida subyekt va predikat o‘rtasidagi mantiqiy munosabatni tahlil qilishga e’tibor qaratganlar[1]. Struktur lingvistika davrida esa F. de Sossyur tilni ijtimoiy hodisa sifatida talqin qilib, sintaksisni til tizimining formal tuzilishida markaziy o‘ringa qo‘ydi[2]. Bu davrda gap qurilishi, so‘z tartibi va birliklar o‘rtasidagi paradigmatik hamda sintagmatik munosabatlarni aniqlash asosiy vazifa bo‘lgan. XX asrning ikkinchi yarmida N. Xomskiy tomonidan yaratilgan generativ-transformatsion grammatika nazariyasi sintaktik tahlilni yangi bosqichga olib chiqdi[3]. Unga ko‘ra, inson tafakkuri universal grammatik qobiliyatga ega bo‘lib, har qanday tilning sintaktik tuzilishi inson ongidagi generativ tizim orqali shakllanadi. Ushbu nazariya tilni o‘rganishda chuqur kognitiv yondashuvning shakllanishiga sabab bo‘ldi va sintaksisni faqat

formal tuzilma sifatida emas, balki tafakkur mahsuli sifatida tushunishga yo‘l ochdi. Keyingi yillarda funksional grammatika yo‘nalishining vakillari, jumladan M. Xalliday til birliklarining kommunikativ vazifasiga e’tibor qaratdilar[4]. Ularning fikricha, gapning sintaktik qurilishi uning mazmuni, nutqdagi maqsadi va konteksti bilan chambarchas bog‘liqdir. Bu yondashuv tilni jonli kommunikativ jarayon sifatida o‘rganish zarurligini ilgari surdi. So‘nggi o‘n yilliklarda esa kognitiv lingvistika sintaktik tahlilning yangi konsepsiyasini shakllantirdi[5]. Bu nazariya til birliklarini inson idroki va konseptual fikrlash mexanizmlari bilan bog‘lab o‘rganishni taklif etadi, ya’ni sintaksis inson ongidagi bilish jarayonining tili sifatida talqin qilinadi. Shu tariqa, har bir nazariya sintaktik tahlilning o‘ziga xos jihatini ochib beradi va ularning barchasi zamonaviy lingvistik tafakkurda o‘zaro uyg‘unlashgan holda rivojlanmoqda.

Materiallar va usullar. Ushbu tadqiqotda sintaktik nazariyalar tahlili uchun qiyosiy, tavsifiy va tahliliy metodlardan foydalanildi. Asosiy maqsad turli sintaktik nazariyalar o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqli jihatlarni aniqlash, ularning nazariy asoslari hamda metodologik yo‘nalishlarini taqqoslab o‘rganishdan iborat bo‘ldi. Tadqiqot materiali sifatida struktur, generativ, transformatsion, funksional va kognitiv lingvistika yo‘nalishlariga oid ilmiy manbalar, monografiyalar, maqolalar va tilshunoslarning klassik asarlari tanlab olindi. Jumladan, F. de Sossyur, L. Tesniyer, N. Xomskiy, M. Xalliday, J. Lakoff va R. Langaker kabi olimlarning sintaktik nazariyaga oid ishlari tahlil etildi. Ushbu manbalar orqali sintaksisning tarixiy rivojlanish bosqichlari, nazariy asoslari hamda turli davr olimlarining yondashuvlari tizimli ravishda o‘rganildi. Tadqiqot davomida qiyosiy tahlil usuli yordamida nazariyalar o‘rtasidagi umumiyliklar va tafovutlar aniqlanib, ularning lingvistik asoslari hamda qo‘llanish sohalari belgilandi. Shuningdek, tavsifiy metod orqali har bir nazariyaning asosiy tamoyillari, sintaktik birliklarni talqin etish usullari, tahlil mezonlari va ilmiy ahamiyati batafsil bayon qilindi. Analitik yondashuv esa nazariy qarashlarning ilmiy mohiyatini ochib berish, ularni zamonaviy lingvistika kontekstida qayta talqin qilish imkonini berdi. Shu bilan birga, empirik material sifatida turli tillarning, jumladan o‘zbek, ingliz, fransuz va rus tillarining sintaktik tuzilmalaridan namunalar tahlil qilindi. Ushbu yondashuv nazariy g‘oyalarni amaliy misollar orqali isbotlash, ularning universal yoki milliy xususiyatlarini aniqlash imkonini berdi.

1- Jadval. Asosiy sintaktik nazariyalar taqqoslanishi

Nazariya nomi	Asoschisi	Asosiy g‘oya	Sintaksisga yondashuv	Ahamiyati
Struktur lingvistika	F. de Sossyur	Til tizim sifatida qaraladi, birliklar o‘zaro	Formal struktura va tizimiy munosabatlarga e’tibor	Til tuzilmasini tizimli tahlil qilish

Nazariya nomi	Asoschisi	Asosiy g‘oya	Sintaksisga yondashuv	Ahamiyati
		munosabatda mavjud		imkonini beradi
Transformatsion-generativ grammatika	N. Xomskiy	Inson tafakkuri va grammatik tuzilmalar o‘rtasidagi bog‘liqlik	Chuqur va yuzaki tuzilma farqlari asosida tahlil	Tilning kognitiv asoslarini ochib beradi
Funksional grammatika	M. Xalliday	Tilning ijtimoiy va kommunikativ funksiyasi	Sintaksisni nutqdagi vazifa nuqtai nazaridan tahlil qiladi	Tilni ijtimoiy hodisa sifatida talqin qiladi
Kognitiv tilshunoslik	J. Lakoff, R. Langaker	Til tafakkur bilan chambarchas bog‘liq	Sintaktik tuzilmalarni konseptual tizim bilan bog‘lab tahlil qiladi	Til orqali inson tafakkurini o‘rganish imkonini beradi

Ushbu jadvalda asosiy sintaktik nazariyalar o‘zaro qiyosiy tahlil qilingan bo‘lib, ularning har biri til tuzilmasini o‘rganishda o‘ziga xos ilmiy yondashuv va metodologik yo‘nalishga ega. Jadval tilshunoslikdagi nazariy rivojlanish bosqichlarini tizimli tarzda ko‘rsatadi.

Tadqiqot muhokamasi. Ushbu tadqiqot jarayonida sintaktik nazariyalar o‘rtasidagi farqlar va o‘xshashliklar chuqur tahlil qilinar ekan, har bir nazariyaning tilshunoslikdagi o‘rni va ilmiy ahamiyati aniqlab berildi. Struktur lingvistika nazariyasi, avvalo, tildagi birliklarning o‘zaro munosabatini markazga qo‘ygan bo‘lib, F. de Sossyur tomonidan ilgari surilgan “til tizim sifatida” konsepsiyasi bu nazariyaning poydevorini yaratdi. Ushbu yondashuvda sintaksis tildagi formal tuzilmalar tizimi sifatida talqin qilinadi va har bir elementning o‘rni umumiy tuzilma kontekstida belgilanadi. Biroq, struktur yondashuvda mazmuniy jihatlar ikkinchi o‘ringa tushib qolganligi uchun keyinchalik bu nazariyaga tanqidiy qarashlar kuchaydi. Transformatsion-generativ grammatika esa, N. Xomskiy tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, inson miyasi tilda cheksiz gaplar yaratish imkoniga ega degan g‘oya asosida shakllangan. Bu nazariya sintaksisni insonning kognitiv faoliyati bilan bog‘lab, grammatik tuzilmalarning hosil bo‘lish mexanizmlarini chuqur tahlil etishga imkon berdi. Ushbu yondashuvning eng muhim jihati – chuqur va yuzaki tuzilma o‘rtasidagi farqni ko‘rsatib berishi bo‘ldi, bu esa sintaktik tahlilga yangi ilmiy yo‘nalish berdi. Shuningdek, funksional grammatika sintaktik birliklarning nutqdagi vazifasi va kommunikativ

ahamiyatini o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, M. Xalliday tomonidan ishlab chiqilgan tizimli-funksional yondashuv tilni ijtimoiy hodisa sifatida tahlil qilishga imkon berdi. Bu nazariya orqali sintaksis nafaqat grammatik struktura, balki ma’no ifodalovchi mexanizm sifatida talqin qilinadi. Kognitiv tilshunoslik esa so‘nggi davrlarda sintaktik tahlilda inson tafakkuri va konseptual tizimining rolini ochib beruvchi yangi bosqichni boshlab berdi. J. Lakoff va R. Langakerlarning ishlarida sintaktik tuzilma insonning konseptual dunyoqarashi bilan bevosita bog‘liq ekanligi ta’kidlanadi. Bu esa sintaksisni nafaqat tilning shakliy jihati, balki tafakkur jarayonining ifodasi sifatida o‘rganish imkonini beradi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, sintaktik nazariyalar tilshunoslikning rivojlanishida muhim bosqichlarni tashkil etadi va har bir nazariya til tizimini o‘ziga xos nuqtai nazardan tahlil qilish imkonini beradi. Struktur lingvistika tilning formal tuzilmasini aniqlashga xizmat qilgan bo‘lsa, transformatsion-generativ grammatika sintaksisni inson tafakkuri bilan bog‘lab, tilning ichki mexanizmlarini chuqurroq ochib berdi. Funksional grammatika esa tildagi birliklarning kommunikativ vazifasini o‘rganib, tilni ijtimoiy hodisa sifatida talqin qilish imkonini yaratdi. Kognitiv tilshunoslikning paydo bo‘lishi esa sintaktik tuzilmalarni insonning konseptual dunyoqarashi va tafakkur jarayonlari bilan bog‘liq holda o‘rganishga asos bo‘ldi. Shunday qilib, ushbu nazariyalar o‘zaro uzviy aloqada bo‘lib, har biri tilning turli jihatlarini ochib beradi. Hozirgi kunda sintaktik tadqiqotlarda bu yondashuvlarni integratsiyalash orqali tilning grammatik, semantik va pragmatik qirralarini birgalikda o‘rganish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. O‘zbek tilshunosligi uchun esa ushbu nazariyalarni chuqur o‘rganish milliy tilning tuzilmasini ilmiy asosda tahlil qilish, zamonaviy lingvistik paradigmalarga mos tadqiqotlar olib borish va tilning funksional imkoniyatlarini yanada kengroq yoritish uchun mustahkam ilmiy asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

1. de Saussure, F. Course in General Linguistics. New York: McGraw-Hill, 1959.
2. Chomsky, N. Syntactic Structures. The Hague: Mouton, 1957.
3. Chomsky, N. Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, MA: MIT Press, 1965.
4. Halliday, M.A.K. An Introduction to Functional Grammar. London: Edward Arnold, 1985.
5. Lakoff, G. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind. Chicago: University of Chicago Press, 1987.